

Zagłada Żydów. Studia i Materiały
Holocaust Studies and Materials

VOL. 14 (2018)

ISSN: 1895-247X
eISSN: 2657-3571
DOI: 10.32927
WWW: www.zagladazydow.pl

Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN
Polish Center for Holocaust Research

Geographies of the Holocaust, red. Anne Kelly Knowles, Tim Cole, Alberto Giordano, Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press, 2014, 260 s.

Jacek Leociak
Instytut Badań Literackich

jleociak@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1471-6926

DOI: https://doi.org/10.32927/ZZSiM.105
Strony/Pages: 683-689

CC BY

OPEN ACCESS

Jacek Leociak

Instytut Badań Literackich
orcid.org/0000-0003-1471-6926
jacek.leociak@ibl.waw.pl

***Geographies of the Holocaust*, red. Anne Kelly Knowles, Tim Cole, Alberto Giordano, Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press, 2014, 260 s.**

Nurt badań historycznych jest fundamentem wszelkich dociekań na temat Zagłady, ale fenomen ten niemal od początku stał się wyzwaniem dla filozofów i teologów, psychologów i socjologów, antropologów kultury i literaturoznawców. Stanowi też jedno z kluczowych zagadnień nowej humanistyki, przekraczającej perspektywę ściśle antropocentryczną i sięgającej po narzędzia badawcze innych dyscyplin. *Geographies of the Holocaust* można osadzić na przecięciu co najmniej dwóch prądów: po pierwsze – tzw. zwrotu topograficznego, po drugie – środowiskowej historii Zagłady.

Środowiskowa historia Zagłady jest dziedziną stosunkowo nową, powstałą „w kontekście dynamicznie rozwijającej się humanistyki środowiskowej, kładącej nacisk na niezbywalne zależności między człowiekiem i środowiskiem, dyskusji na temat ekobójstwa jako zbrodni przeciwko ludzkości oraz porównawczych badań ludobójstwa i ekobójstwa, które pokazują «totalność destrukcji» i wskazują, że aspekt ekologiczny (środowiskowy) odgrywa istotną rolę w konfliktach i jest niedoceniany w ich badaniu”[1]. Najszerszą jak dotąd prezentacją tej problematyki na polskim gruncie jest specjalny numer „Tekstów Drugich” (2017, nr 2). W zamieszczonym tam programowym tekście Jacka Małczyńskiego *Środowiskowa historia Zagłady* czytamy: „Katastrofy, zarówno naturalne (epidemie, pożary, wybuchy wulkanów, powodzie itp.), jak i spowodowane działalnością człowieka (np. wylesienie, globalne ocieplenie), stanowią jeden z głównych obszarów zainteresowania historii środowiskowej. Włączenie Zagłady w jej pole tematyczne jest zatem naturalną koleją rzeczy. J. Donald Hughes zdefiniował ogólnie historię środowiskową jako «rodzaj historii, który próbuje zrozumieć to, jak istoty ludzkie żyły, działały i myślały w relacji do reszty natury poprzez zmiany następujące w czasie»”. Biorąc pod uwagę zarysowane przez Hughesa trzy obszary tematyczne, jakimi się ona zajmuje, chciałbym naszkicować jej pole badawcze w kontekście Zagłady. Historia środowiskowa Zagłady bada relacje zachodzące w środowisku między czynnikami ludzkimi i nie-ludzkimi

[1] Ewa Domańska, Jacek Małczyński, *Environmental History of the Holocaust* (w druku).

(np. roślinami, zwierzętami, klimatem, pogodą, ukształtowaniem terenu, zarazkami itd.). Po pierwsze, zajmuje się ona wpływem środowiska na przebieg Zagłady (np. znaczenie warunków naturalnych w lokalizowaniu oraz funkcjonowaniu obozów, wpływ klimatu i pogody na życie więźniów w obozach i gettach, wykorzystanie przyrody jako narzędzia zbrodni). Po drugie, bada wpływ Zagłady na środowisko (np. skutki funkcjonowania obozów i gett dla środowiska, zmiany w środowisku spowodowane nagromadzeniem szczątków ludzkich, wpływ praktyk memoratywnych na środowisko)[2]. Po trzecie, interesuje się rozmaitymi wyobrażeniami, znaczeniami i wartościami związanymi z przyrodą w kontekście Zagłady (np. sposoby przedstawiania przyrody w relacjach ocalałych, rola krajobrazu w imperialnej polityce Trzeciej Rzeszy, reprezentacje krajobrazu w sztuce współczesnej podejmującej temat Zagłady)[3]. Historia środowiskowa Zagłady splata ze sobą wątki z zakresu geologii, archeologii, geografii, biologii, ekologii, historii, socjologii, literaturoznawstwa, kulturoznawstwa i innych dziedzin wiedzy. Jest spokrewniona z takimi nurtami, jak posthumanistyka, humanistyka ekologiczna, ekokrytyka, studia nad zwierzętami, roślinami, krajobrazem itp."[4]

Zwrot topograficzny ma swoje źródła w nowszych teoriach antropologii kulturowej, filozofii i socjologii, a także geografii humanistycznej czy tzw. nowej geografii kulturowej oraz – w mających już długą tradycję – socjologii miasta

[2] Badania dotyczące zmian w środowisku spowodowanych przez masowe groby prowadzi Józef Żychowski (*idem*, *Wpływ masowych grobów z I i II wojny światowej na środowisko przyrodnicze*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2008). Na temat wpływu obozów śmierci na środowisko zob. Mikołaj Smykowski, *Eksterminacja przyrody w Lesie Rzuchowskim*, „Teksty Drugie" 2017, nr 2, s. 61–85. Na kwestie ekologiczne związane z miejscami pamięci Holokaustu jako pierwsi zwrócili uwagę Andrew Charlesworth i Michael Addis (*eidem*, *Memorialization and the ecological landscapes of Holocaust sites: the cases of Plaszow and Auschwitz-Birkenau*, „Landscape Research" 2002, t. 27, s. 229–251). O roli krajobrazu w praktykach memoratywnych zob. Jacek Małczyński, *Drzewa „żywe pomniki" w Muzeum-Miejscu Pamięci w Bełżcu*, „Teksty Drugie" 2009, nr 1/2; *idem*, *Polityka natury w Auschwitz-Birkenau*, „Teksty Drugie" 2014, nr 5; Jessica Rapson. Na ten temat zob. także *Fencing in and weeding out: curating nature at former nazi noncentration camp sites and mass graves in Europe* [w:] *Emerging Landscapes. Between production and representation*, red. Krystallia Kamvasinou, Davide Deriu, Eugenie Shinkle, Farnham–Burlington: Ashgate, 2014, s. 161–171; *eadem*, *Topographies of Suffering. Buchenwald, Babi Jar, Lidice*, New York: Berghahn, 2015 – przyp. Jacka Małczyńskiego.

[3] Tematom i metaforom zwierzęcym w literaturze Zagłady jest poświęcona pionierska praca Piotra Krupińskiego *Dlaczego gęsi krzyczały? Zwierzęta i Zagłada w literaturze polskiej XX i XXI wieku* (Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 2016). Narzędzia ekokrytyki do badania literatury Zagłady wykorzystuje Aleksandra Ubertowska: *„Kamienie niepokoją się i stają się agresywne". Holocaust w świetle ekokrytyki*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka" 2005, t. 25: *Po Zagładzie. Narracje postkatastroficzne*. Zob. także *eadem*, *Holokaust. Auto-(tanato)grafie*, Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 2014, rozdział „Rachela Auerbach opłakuje ślady, resztki, widma, wyrwy w ziemi" – przyp. Jacka Małczyńskiego.

[4] Jacek Małczyński, *Historia środowiskowa Zagłady*, „Teksty Drugie" 2017, nr 2, s, 19. Autor cytuje artykuł J. Donalda Hughesa, *What is Environmental History?*, Malden: Polity, 2006, s. 1.

i antropologii obszarów miejskich. Zwraca uwagę interdyscyplinarna perspektywa, jaką ów zwrot otwiera. W kategoriach bliższych literaturoznawstwu mówi się o „geopoetyce", której przedmiotem – najkrócej mówiąc – „byłyby topografie – zapisy miejsc w tekstach kultury"[5]. W polu tych badań znajdują się m.in. rozważania nad relacją między miejscem a przestrzenią, przestrzenna topika oraz przestrzenne instrumentarium pojęciowe (kwestia terytorium, granicy, obszarów pogranicznych, itinerarium), wyobraźnia topograficzna[6]. W kontekście *Geographies of the Holocaust* trzeba wskazać na szczególną rolę geografii humanistycznej. Wychodzi ona poza tradycyjny dualizm geografii fizycznej i społeczno-ekonomicznej, odchodzi od metod ilościowych na rzecz jakościowych, stawia w centrum zainteresowania wymiar duchowy i aksjologiczny naszych relacji ze środowiskiem, traktując przestrzeń życiową człowieka jako domenę emocji i wartości, obszar znaków i znaczeń domagających się rozumiejącej interpretacji. Środowisko geograficzne, krajobraz, miejsce zamieszkania to rzeczywistość powstająca w procesie nieustającego dialogu między człowiekiem i zagospodarowywanym przez niego miejscem, między obszarem zamieszkania i obszarem doświadczenia, szerzej – między naturą i kulturą[7].

Inspiracje płynące z geografii humanistycznej od pewnego czasu są obecne w badaniach nad Zagładą. W Polsce dość dobrze znane są prace dotyczące przestrzeni postholokaustowej i praktyk jej upamiętniania, żydowskich pejzaży

[5] Elżbieta Rybicka, *Geopoetyka (o mieście, przestrzeni i miejscu we współczesnych teoriach i praktykach kulturowych)* [w:] *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy*, red. Michał Paweł Markowski, Ryszard Nycz, Kraków: Universitas, 2006, s. 480.

[6] *Ibidem*; Elżbieta Rybicka, *Zwrot topograficzny badaniach literackich. Od poetyki przestrzeni do polityki miejsca* [w:] *Kulturowa teoria literatury*, t. 2: *Poetyki, problematyki, interpretacje*, red. Teresa Walas, Ryszard Nycz, Kraków: Universitas, 2012 (tam obszerna bibliografia przedmiotu).

[7] Zob. głośną u nas swego czasu książkę jednego z przedstawicieli nurtu geografii humanistycznej: Yi-Fu Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, tłum. Agnieszka Morawińska, wstęp Krzysztof Wojciechowski, Warszawa: PIW, 1987. Badania w tej dziedzinie rozwijają się intensywnie od przełomu XX i XXI w. Zob. *The Anthropology of Space and Place. Locating culture*, red. Setha M. Low, Denise Lawrence-Zúñiga, Oxford: Willey-Blackwell, 2003; *The Cultural Geography Reader*, red. Timothy S. Oakes, Patricia C. Price, London: Routledge, 2008; *The Spatial Turn. Interdisciplinary Perspectives*, red. Barney Warf, Santa Arias, New York: Routledge, 2009. W Polsce tą problematyką zajmują się m.in. Dobiesław Jędrzejczyk (*idem*, *Geografia humanistyczna miasta*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog, 2004) i Mikołaj Madurowicz (*idem*, *Sacrum w przestrzeni miejskiej Warszawy*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog, 2002; *idem*, *Miejska przestrzeń tożsamości Warszawy*, Warszawa: Wydawnictwa UW, 2007). Rozwijana jest także geografia moralności jako dziedzina geografii miast, w której „bada się zróżnicowanie przestrzenne społeczności użytkujących miasto w perspektywie dobra" (Sylwia Kaczmarek, Jacek Kaczmarek, *Aksjologia przestrzeni miejskiej – w stronę geografii moralności* [w:] *Wartościowanie współczesnej przestrzeni miejskiej*, red. Mikołaj Madurowicz, Warszawa: Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW Warszawskiego, Urząd m.st. Warszawy, 2010).

pamięci czy też topografii pustki po zgładzonych Żydach[8]. Zdecydowanie mniej znane są natomiast badania koncentrujące się na geograficznym/topograficznym wymiarze samej Zagłady. Chodzi przede wszystkim o opis mechanizmów eksterminacji w kategoriach analizy przestrzeni poddanej przez sprawców szczególnego typu organizacji, przestrzeni opresyjnej (getta, obozy koncentracyjne i obozy zagłady), przestrzeni masowego mordu (działalność Einsatzgruppen na Wschodzie)[9]. W nurcie takich właśnie dociekań plasuje się omawiana książka. Tym, co ją na tym tle wyróżnia, jest najwyższej klasy wizualizacja podejmowanych zagadnień: oryginalna formalnie i opracowana specjalnie na potrzeby tej publikacji kartografia, mapy wydzielonych obszarów, plany miast, a także grafy i tabele poglądowe.

* * *

Redaktorzy książki *Geographies of the Holocaust* deklarują we wstępie, że spoglądają na Zagładę jako fenomen w głębokim sensie tego słowa geograficzny. Zamieszczone w niej teksty rozważają wprawdzie znane i opisane już w historiografii Holokaustu wydarzenia czy zjawiska (np. rozmieszczenie obozów

[8] Zob. *Jewish Topographies. Visions of Space, Traditions of Places*, red. Julia Brauch, Anna Lipphardt, Alexandra Nocke, Aldershot: Ashgate, 2008. W Polsce można wskazać następujące prace: *Przywracanie pamięci. Rewitalizacja zabytkowych dzielnic żydowskich w miastach Europy Środkowej*, red. Monika Murzyn-Kupisz, Jacek Purchla, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2008; Izabela Suchojad, *Topografia żydowskiej pamięci. Obraz krakowskiego Kazimierza we współczesnej literaturze polskiej i polsko-żydowskiej*, Kraków: Universitas, 2010. W tomie *Pamięć Shoah. Kulturowe reprezentacje i praktyki upamiętniania* (red. Tomasz Majewski, Anna Zeidler-Janiszewska, Łódź: Officyna, 2009) znajdują się dwa obszerne działy krążące wokół problematyki przestrzeni i pamięci: „Obszary Zagłady" (red. Halina Taborska) oraz „Doświadczenie pamięci, doświadczenie pustki" (red. Ewa Rewers). Wątek szczególnego typu hermeneutyki przestrzeni po-gettowej pojawiał się w kilku moich publikacjach. Syntetyczne opracowanie tego tematu znajduje się w eseju *Miejsce-po-getcie*, zamykającym książkę *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy od narodzin po Zagładę*, Warszawa: Dom Spotkań z Historią, 2017.

[9] Do pionierskich w tym zakresie prac należy artykuł Andrew Charleswortha *Towards a Geography of the Shoah* („Journal of Historical Geography" 1992, t. 18, nr 4). Zob. też: Paolo Giaccara, Claudio Minca, *Topographies/Topologies of the Camp: Auschwitz as a Spatial Threshold*, „Political Geography" 2011, t. 30, nr 1, *Hitler's Geographies: The Spatialities of the Third Reich*, red. Paolo Giaccaria, Claudio Minca, Chicago: The University of Chicago Press, 2016. W Polsce ukazała się pisana w tym duchu książka *Architektura zbrodni. Budynek tzw. centralnej sauny w KL Auschwitz II-Birkenau*, red. Terasa Świebodzka, Oświęcim: Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2001. Historycy Holokaustu są również uwrażliwieni na geograficzny aspekt „ostatecznego rozwiązania", zob. np. Omer Bartov, *Eastern Europe as the site of Genocide*, „The Journal of Modern History" 2009, t. 80, nr 3; Timothy Snyder, *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem i Stalinem*, tłum. Bartłomiej Pietrzyk, Warszawa: Świat Książki, 2011, *idem*, *Czarna ziemia. Holokaust jako ostrzeżenie*, tłum. Bartłomiej Pietrzyk, Kraków: Znak, 2015.

i ich wewnętrzną organizację przestrzenną, trasy deportacji i marsze śmierci, przebieg zbiorowych egzekucji), lecz rzucają na nie nowe światło, pozwalają szerzej i głębiej odkryć zależności i mechanizmy, które umykały dotychczas z pola widzenia. Autorzy koncentrują się na analizie przestrzeni zorganizowanej, zamieszkiwanej i wykorzystywanej przez sprawców i ofiary, na sposobach doświadczania tej przestrzeni i na jej opresyjnym, traumatycznym charakterze. Materialny krajobraz Zagłady – jego specyficzne ukształtowanie, jego funkcje i dysfunkcje, wreszcie jego wpływ na przebieg i charakter „ostatecznego rozwiązania" – staje się centralnym problemem badawczym prezentowanego zbioru studiów. Zagłady nie sposób bowiem wyabstrahować z kontekstu warunków naturalnych, zależności od środowiska przyrodniczego czy przestrzeni miejskiej, zarówno tej zadekretowanej przez Niemców (różnego typu getta), jak i tej, która przez urbanistyczną specyfikę czy warunki terenowe (lasy, pola, typ wiejskiej zabudowy) determinuje strategie ukrywania się. Holokaust bowiem – jak twierdzą autorzy książki – zostawił piętno również na przestrzeni, w której się rozgrywał, radykalnie przekształcając jej znaczenie, sposób jej doświadczania i jej materialność. Odpowiedź na pytanie „gdzie" to wszystko się działo, okazuje się więc niezwykle ważna dla prób odpowiedzi na pytania: „jak" i „dlaczego".

Mamy do czynienia z nowym podejściem badawczym i metodologicznym do problematyki Zagłady, operującym narzędziami analitycznymi z różnych dyscyplin naukowych, od historii, przez geografię historyczną i humanistyczną – antropologię kulturową zajmującą się indywidualnym doświadczeniem czasu, przestrzeni i ciała – aż po metody statystyczne przetwarzające duże, zmienne i różnorodne zbiory danych (*big data*) oraz tzw. Geographic Information Science (GIScience), która przy użyciu wysoko zaawansowanych metod obliczeniowych do analizy dużych zbiorów danych dąży do uchwycenia, przetworzenia, odwzorowania wizualnego i interpretacji różnego typu informacji geograficznych. Tą drogą autorzy omawianej książki odsłaniają pewien aspekt „ostatecznego rozwiązania": koncepcje i realizacje tego, co nazywają wszechstronną geografią opresji.

Na zawartość książki składa się sześć studiów przypadku oraz syntetyczne wprowadzenie teoretyczno-metodologiczne autorstwa Alberta Giordana, Anne Kelly Knowles i Tima Cole'a. Szczególnie ważną postacią spośród trójki autorów jest Tim Cole – prekursor wskazanego wyżej jako zaplecze badawcze *Geographies of the Holocaust* nurtu nazywanego środowiskową historią Zagłady (*environmental history of the Holocaust*). Badacze zwracali wprawdzie już wcześniej uwagę na realia środowiska przyrodniczego i rolę krajobrazu Zagłady, ale sam termin został użyty przez Cole'a w artykule z 2014 r. *Nature Was Helping Us: Forests, Trees, and Environmental Histories of the Holocaust*[10]. Podstawową

[10] Tim Cole, *Nature Was Helping Us: Forests, Trees, and Environmental Histories of the Holocaust*, „Environmental History" 2014, t. 19, nr 4, October 2014. Tekst ukazał się po polsku w „Tekstach Drugich" 2017, nr 2.

kategorią organizującą problematykę poszczególnych *case studies* oraz porządkującą kompozycję książki jest pojęcie skali. Termin ten ma rozległe znaczenia we współczesnej nauce, szczególnie w różnych odmianach geografii. Najkrócej można powiedzieć, że stanowi on konceptualną ramę reprezentacji poszczególnych aspektów świata fizycznego i społecznego, pozwalając uchwycić, opisać i zrozumieć jego strukturę i znaczenie.

W rozdziale o rozmieszczeniu niemieckich obozów koncentracyjnych autorzy operują największą, kontynentalną skalą. Pokazują rozwój systemu obozów w czasie i przestrzeni, zwracając szczególną uwagę na dwa ostatnie lata wojny. To studium oparte jest przede wszystkim na materiałach zgromadzonych w wielotomowej encyklopedii *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*[11]. W skali regionu mieści się przestrzenno-temporalny opis deportacji Żydów z obszaru Włoch do Auschwitz-Birkenau. Jest to pierwsza analiza tego procesu, łącząca dane historyczne i geograficzne, przedstawiająca jego dynamikę w postaci licznych map, grafów i tabel mieszczących dane statystyczne. Lokalną skalą, ograniczoną do konkretnego miasteczka i jego okolic (Krupki na Białorusi, w obwodzie mińskim) posługują się autorzy fascynującej analizy mordów dokonywanych przez Einsatzgruppen w ich aspekcie przestrzenno-behawioralnym. Autorzy nie poprzestają na kartograficznym odwzorowaniu poszczególnych lokalizacji masowych egzekucji (ze zbliżeniem na białoruskie Krupki), lecz analizują także ich spacjalną organizację, fizyczne rozmieszczenie sprawców, które wpływa na samoocenę moralną. Następny rozdział schodzi do skali jednego miasta i opisuje przebiegający od maja do listopada 1944 r. proces gettoizacji Budapesztu. Rozdział kolejny operuje skalą poszczególnych budynków funkcjonujących w organizacji przestrzennej obozu Auschwitz-Birkenau, traktowanego jako szczególnego rodzaju miasto totalitarne. Wreszcie równie fascynujący rozdział ostatni dotyczy najmniejszej, intymnej skali ciała indywidualnego więźnia. Autorzy skupiają się na analizie marszu śmierci, który ruszył z Auschwitz w styczniu 1945 r., ale robią to z zupełnie innego punktu widzenia niż w dotychczasowych opracowaniach. Marsze śmierci mają już dość bogatą literaturę, z wydaną siedem lat temu monografią Daniela Blatmana na czele[12]. Wykorzystując osobiste świadectwa ocalałych, badacze rekonstruują drogi ewakuacji i warunki środowiskowo-klimatyczne, w jakich się odbywała, a także interpretują indywidualny sposób percepcji terytorium marszu śmierci. Pozycja w kolumnie marszowej oraz sąsiedztwo innych więźniów determinowały los więźnia i bardzo często decydowały o przetrwaniu.

Książka *Geographies of the Holocaust*, choć ukazała się w 2014 r., nic nie traci na aktualności i atrakcyjności. Przeciwnie. Kierunek badań nad Zagładą, który reprezentuje, i horyzonty poznawcze, jakie otwiera, zdobywają sobie coraz

[11] Bloomington: Indiana University Press, we współpracy z USHMM, 2009–2012.

[12] Daniel Blatman, *The Death Marches: The final phase of Nazi genocide*, tłum. z jęz. hebrajskiego Chaya Galai, Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2011.

śmielej prawo obywatelstwa w polskim obszarze językowym. Studia nad zagładą Żydów dawno już przestały być domeną (tradycyjnie pojętej) historiografii. Prezentowany zbiór artykułów jest przykładem dociekań komplementarnych wobec studiów historycznych, wspomagających je i uzupełniających. Wnosi też coś więcej – pomijany czy traktowany dotąd marginalnie przestrzenny/topograficzny/geograficzny wymiar jako niezbędne współrzędne rozumienia doświadczenia Zagłady.